

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Α. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Εισαγωγή

Τα **βασικά προβλήματα** που είχε να αντιμετωπίσει το ανεξάρτητο νεοελληνικό κράτος:

- *Αποκατάσταση ζημιών* που ο πολυετής πόλεμος και η αναρχία είχαν προκαλέσει.
- *Δομές απαρχαιωμένες* στον οικονομικό ειδικά χώρο (πλήρης αναντιστοιχία με την πρόοδο της Δυτικής Ευρώπης στον τομέα αυτό).
- *Ανύπαρκτη βιομηχανία.*
- *Διεξαγωγή μεταφορών με πρωτόγονα μέσα.*
- *Καλλιεργητικές μέθοδοι* γνωστές από την εποχή του Ησιόδου.

1. Τα δημογραφικά δεδομένα

α. Ο πληθυσμός

§1. Τα **σύνορα της Ελλάδας** κατά την περίοδο 1833 – 1913:

- *Γραμμή Αμβρακικού – Παγασητικού:* αποτελούσε τα σύνορα του νέου ελληνικού κράτους.
- Από τα νησιά του Αιγαίου ανήκαν στην Ελλάδα οι *Βόρειες Σποράδες* και οι *Κυκλάδες*.
- Κορμός της χώρας: *Ρούμελη – Μοριάς*.
- Προσθήκες: 1864 τα *Ιόνια νησιά* και το 1881 η *Θεσσαλία*.

§2. Η **πυκνότητα του πληθυσμού** κατά την περίοδο 1883-1913: η χώρα ήταν *αραιοκατοικημένη* και η πυκνότητα του πληθυσμού κυμαινόταν μεταξύ 15 (1828) και 43 (1911) κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Ωστόσο, ο πληθυσμός αυξανόταν με γρήγορους ρυθμούς, χωρίς βέβαια να εξαντλούνται τα περιθώρια δημογραφικής εξέλιξης.

Οι **εικόνες** από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας μαρτυρούν την εξάντληση του τόπου και των ανθρώπων:

- Γύρω από τις πόλεις τα εδάφη ήταν γυμνά, εξαντλημένα από την υπερβόσκηση και την υλοτομία.
- Χωράφια χέρσα από την εκτεταμένη αγρανάπαυση.
- Περιφραγμένα περιβόλια, που πολύ λίγο βελτίωναν την αίσθηση εγκατάλειψης που απέπνεε το τοπίο.

§3. Τα **χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οικονομίας** κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση:

- Περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες.
- Πενιχρά παραγωγικά πλεονάσματα.
- Αδυναμία της χώρας να αντεπεξέλθει σε περιόδους αστάθειας (π.χ. ο ναυτικός αποκλεισμός από τους Αγγλογάλλους το 1854 στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου προκάλεσε πείνα, αρρώστια και ανθρώπινες απώλειες).

β. Οι μετακινήσεις μέσα κι έξω από την Ελλάδα

§1. Οι **ελληνικές πόλεις** κατά το 19^ο αι.:

- Μεγάλωναν, χωρίς όμως να παρουσιάζουν ομοιότητα με τα βιομηχανικά, εμπορικά, χρηματιστικά αστικά κέντρα της Δύσης.
- Έμοιαζαν με μεγάλα χωριά.

Ο **αγροτικός πληθυσμός** κατά το 19^ο αι. (και στις αρχές του 20^{ου} αι.) μετακινούνταν προς τα αστικά κέντρα, όπου – ωστόσο – δεν έβρισκε πολλές ευκαιρίες οικονομικής αποκατάστασης. Έτσι, μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού **μετανάστευε**:

- Προς τα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης θάλασσας.
- Προς το Δούναβη, τη Νότια Ρωσία, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο.
- Προς την Αμερική: τέλος του 19^{ου} αι. και αρχές του 20^{ου} άνοιξαν οι δρόμοι της μετανάστευσης, λόγω της σταφιδικής κρίσης.

2. Οι παραγωγικές δυνάμεις μέσα κι έξω από την Ελλάδα και η «Μεγάλη Ιδέα»

§1. Η **εικόνα που παρουσίαζε η Ελλάδα** κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία της:

- Απουσία ισχυρών κέντρων ανάπτυξης.
- Έλλειψη σημαντικών πρώτων υλών.
- Δεν υπήρχε πλεονάζον, ειδικευμένο ή έστω φθηνό εργατικό δυναμικό.
- Ισχνή συσσώρευση κεφαλαίου, ιδιωτικού και δημόσιου.
- Η εσωτερική αγορά ήταν περιορισμένη έως ασήμαντη.

§2. Η Ελλάδα και ο **εκτός συνόρων ελληνισμός**:

- Η **εικόνα που παρουσίαζαν τα ισχυρά κέντρα ελληνισμού** έξω από τα ελληνικά σύνορα: πνευματική και οικονομική ανάπτυξη.
- Τα **σημαντικότερα κέντρα ελληνισμού** εκτός των ελληνικών συνόρων αναπτύσσονταν: **α)** από την Ουκρανία ως το Σουδάν, **β)** από το Δούναβη ως τον Καύκασο, **γ)** από τη Σμύρνη ως την Κιλικία.
- Οι Έλληνες της διασποράς αντιμετώπιζαν το μικρό ελληνικό βασίλειο ως έναν «φτωχό και ανεπρόκοπο συγγενή» και σπάνια επένδυαν τα χρήματά τους σ' αυτό. Μόνο προς το **τέλος του 19^{ου} αι.**, όταν οι διεθνείς οικονομικές συγκυρίες ήταν δυσσιώπες, άρχισαν να αναζητούν στη φτωχή πατρίδα ένα ασφαλές καταφύγιο για την ανάπτυξη των οικονομικών τους δραστηριοτήτων.

§3. Η **πρόοδος** του εκτός των εθνικών συνόρων ελληνισμού **ταλάνιζε το μικρό ελληνικό βασίλειο** κατά την περίοδο 1833 – 1913:

- Ενίσχυε την ιδέα ότι το υπάρχον κράτος δεν ήταν παρά μία ημιτελής κατασκευή, τα θεμέλια απλώς για κάτι μεγαλύτερο.
- Η «**Μεγάλη Ιδέα**» που εκπορεύθηκε από αυτή την αντίληψη, δημιουργούσε προσδοκίες για **ολοκλήρωση του εθνικού οράματος**, που προϋπέθετε σημαντική διεύρυνση των συνόρων.
- Η έντονη αυτή παρουσία της εθνικής ιδεολογίας είχε **επιπτώσεις στον πολιτικό και οικονομικό χώρο**, ιδιαίτερα σε εποχές που τα προβλήματα έμοιαζαν με ανοιχτές πληγές, στην περίπτωση της Κρήτης ή, αργότερα, της Μακεδονίας.
- Οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν είχαν στραμμένο το ενδιαφέρον τους μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, **αποκλειστικά στα εσωτερικά ζητήματα**, στην οικονομική ανόρθωση και τη γεφύρωση του χάσματος με τη Δύση.
- Όλα αυτά συνυφαίνονταν με το εθνικό όραμα, **μεγαλώνοντας το κόστος των προσπαθειών και καθιστώντας συχνά τις οικονομικές πρωτοβουλίες έρμαια των εθνικών κρίσεων**.

Β. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 19^ο ΑΙΩΝΑ

1. Το εμπόριο

§1. Τα αίτια καθήλωσης της εσωτερικής εμπορικής κίνησης κατά το 19ο αι.:

- Τα οικονομικά μεγέθη της χώρας.
- Ο μικρός πληθυσμός της.
- Η ιδιαίτερα περιορισμένη αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων της.
- Η απουσία παραγωγικών μονάδων μεγάλου μεγέθους.

Μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι. σημειώθηκε μια άξια λόγου εμπορική κίνηση, που όμως τροφοδοτήθηκε κυρίως από εισαγόμενα προϊόντα.

§2. Το εξωτερικό εμπόριο και η σημασία του:

- Για τους παραπάνω λόγους (δες §1) το εμπόριο της χώρας συνδέθηκε με το εξωτερικό από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας. Δεν είναι παράδοξο λοιπόν που βασικό πρόβλημα μέχρι το 1913 αποτελούσε το ισοζύγιο πληρωμών, η σχέση δηλαδή ανάμεσα στην αξία των εισαγωγών και των εξαγωγών.
- Η σημασία του (εξωτερικού) εμπορίου κατά την περίοδο αυτή είναι μεγάλη: α) συνέβαλε στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος και β) αποτελούσε την πλέον αξιόπιστη πηγή εσόδων για τα δημόσια ταμεία (π.χ. τα έσοδα των τελωνείων αποτελούσαν ένα σημαντικό ποσοστό των δημόσιων εσόδων).

§3. Η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου υπήρξε εντυπωσιακή κατά τον πρώτο αιώνα της ανεξαρτησίας, π.χ. το 1851 η συνολική αξία των εισαγωγών και εξαγωγών της χώρας ήταν περίπου 36.000.000 χρυσές δραχμές, ενώ το 1911 ήταν 315.000.000 χρυσές δραχμές.

§4-5. Το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας στη διάρκεια του πρώτου αιώνα της ανεξαρτησίας αφορούσε γεωργικά προϊόντα. Εξαγωγές: τα 2/3 του συνόλου των εξαγωγών ήταν γεωργικά προϊόντα, ποσοστό που κατά τη δεκαετία 1900 – 1910 έφτασε στα 3/4. Προϊόντα που εξήγαγε η Ελλάδα:

- Σταφίδα (οι εξαγωγές σταφίδας πλησίαζαν σε αξία το 1/2 των συνολικών εξαγωγών).
- Ελαιόλαδο.
- Κρασί (μετά το 1900).
- Μικρές ποσότητες φυτικών προϊόντων για βιομηχανική επεξεργασία: βαμβάκι (εποχή αμερικανικού εμφύλιου πολέμου), καπνός.
- Κατεργασμένα δέρματα (μέχρι το 1880).
- Μεταλλευτικά προϊόντα, που από το τέλος του 19ου αι. πλησίαζαν το 1/5 της συνολικής αξίας των εξαγωγών: μόλυβδος, μαγγανιούχα μεταλλεύματα, σμύριδα, θηραϊκή γη.

§6. Εισαγωγές κατά τον πρώτο αιώνα της ανεξαρτησίας:

- Αγροτικά είδη (αντιπροσώπευαν σε αξία το 1/3 του συνόλου των εισαγωγών): δημητριακά (κυρίως σιτάρι).
- Βιομηχανικά προϊόντα: υφάσματα, νήματα. ορυκτά (άνθρακας), ξυλεία, χημικά προϊόντα, μηχανήματα.

§7. Χώρες με τις οποίες ανέπτυξε εμπορικούς δεσμούς η Ελλάδα κατά το 19^ο αι. → κυρίως τα βιομηχανικά κράτη της δυτικής Ευρώπης:

- Αγγλία (απορροφούσε το σύνολο σχεδόν των εξαγωγών της σταφίδας και ένα μεγάλο ποσοστό των μεταλλευμάτων μόλυβδου).
- Γαλλία
- Άλλα μικρότερα ευρωπαϊκά κράτη (π.χ. Βέλγιο).
- Με την Οθωμανική αυτοκρατορία υπήρχαν εμπορικές σχέσεις, αλλά όχι ιδιαίτερα σημαντικές ως προς τον όγκο και την αξία τους.

§8. Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα κατά το 19^ο αι.:

- Ισχυροί ελληνικοί εμπορικοί οίκοι είχαν επεκτείνει τη δραστηριότητά τους στις γύρω από την Ελλάδα περιοχές: ανάπτυξη ελληνικών εμπορικών δραστηριοτήτων στη νότια Ρωσία, στις χώρες από τις οποίες διέρχεται ο Δούναβης, στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα λιμάνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια, που ανταγωνίζονταν όχι μόνο τους εγχώριους εμπόρους, αλλά και τους εμπορικούς οίκους των δυτικών βιομηχανικών κρατών.

2. Η εμπορική ναυτιλία

§1. Τα αίτια της ανάπτυξης ναυτιλιακής και εμπορικής δραστηριότητας των Ελλήνων κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αι.:

- Η έξοδος της Ρωσίας στη Μαύρη θάλασσα και το εμπόριο που αναπτύχθηκε στα λιμάνια της περιοχής (π.χ. Οδησσός) και της Μεσογείου.
- Η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας προστάτευε τα χριστιανικά (ελληνικά) πλοία.
- Η Γαλλική επανάσταση και οι ναπολεόντειοι πόλεμοι: η διάσπαση του ηπειρωτικού αποκλεισμού που είχε επιβάλει το αγγλικό ναυτικό στα γαλλικά λιμάνια απέφερε μεγάλα κέρδη στην ελληνική ναυτιλία, ενώ ταυτόχρονα η εξαφάνιση των γαλλικών πλοίων από την ανατολική Μεσόγειο δημιούργησε κενά, που έσπευσαν να εκμεταλλευτούν οι Έλληνες.

§2. Τα αίτια παρακμής της ελληνικής ναυτιλίας κατά την περίοδο της Επανάστασης (1821 – 1830):

- Μετατροπή του ελληνικού εμπορικού στόλου σε πολεμικό.
- Κλείσιμο των εμπορικών δρόμων.
- Καταστροφή ή παρακμή παραδοσιακών ναυτικών κέντρων (π.χ. Ψαρά, Γαλαξίδι).

§3. Ανάδειξη νέων ναυτικών κέντρων μετά το 1821 → το πιο σημαντικό από αυτά ήταν η Σύρος. Αιτίες:

- Η στρατηγική θέση του νησιού: στο κέντρο του Αιγαίου και πάνω ακριβώς στις διαδρομές που συνέδεαν τα Στενά και τη Μαύρη θάλασσα με τους μεσογειακούς δρόμους του εμπορίου.
- Η συγκέντρωση πλήθους εμπόρων και ναυτικών με μόνη διέξοδο οικονομικής δραστηριότητας τη θάλασσα, καθώς και τα κύματα προσφύγων που δέχθηκε το νησί από τη Χίο.
- Μεγάλο ρόλο διαδραμάτισε η ισχυρή παρουσία και δραστηριότητα των ελληνικών παροικιών στα κυριότερα εμπορικά κέντρα της περιοχής: στα λιμάνια της νότιας Ρωσίας, στις εκβολές του Δούναβη, στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και αργότερα στην Αίγυπτο.

§4. Η πορεία της ελληνικής ναυτιλίας στη διάρκεια του 19ου αι.: ακολούθησε μια **ανοδική πορεία** παρά τις περιόδους κρίσης και τον ανταγωνισμό των ατμόπλοιων. Ο αριθμός των πλοίων και η χωρητικότητά τους αυξάνονταν συνεχώς παρά τις έντονες αυξομειώσεις κατά την περίοδο που τα ελληνικά ιστιοφόρα μετατράπηκαν σε ατμόπλοια (1840: τα ελληνικά πλοία είχαν συνολική χωρητικότητα 100.000 τόνους, 1866: είχαν ξεπεράσει τους 300.000 τόνους). Παράλληλα, την ίδια περίοδο έγιναν **δημόσια έργα** που βοήθησαν την άνοδο της ελληνικής ναυτιλίας: **α)** κατασκευάστηκαν λιμάνια, **β)** δημιουργήθηκε ένα σύστημα φάρων, που έκανε πολύ ασφαλέστερη τη ναυσιπλοΐα στις ελληνικές θάλασσες, **γ)** αναπτύχθηκαν πρωτοβουλίες και έγιναν συγκροτημένες προσπάθειες για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής ναυτιλίας και την είσοδό της στην εποχή του ατμού.

§5. Η ελληνική ναυτιλία στην εποχή του ατμού:

- *Παράγοντες που αναμίχθηκαν ενεργά στις πρωτοβουλίες για την είσοδο της ελληνικής ναυτιλίας στην εποχή του ατμού μετά τα μέσα του 19^{ου} αι.: α) το κράτος, β) οι τράπεζες (ιδιαίτερα η Εθνική Τράπεζα), γ) οι εκτός συνόρων ομογενείς.*
- *Λόγοι που ανέστειλαν την ανάπτυξη της ελληνικής ατμοπλοΐας μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αι.: α) η μικρή διαθεσιμότητα κεφαλαίων και β) ο επιχειρηματικός κίνδυνος λόγω του έντονου ανταγωνισμού.*
- *Η παρουσία της ελληνικής ατμοπλοΐας άρχισε να γίνεται αισθητή στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αι. (τα 97 ελληνικά ατμόπλοια του 1890 έγιναν 191 το 1901 και 389 το 1912), λόγω της κυριαρχίας Ελλήνων επιχειρηματιών στις μεταφορές στο Δέλτα του Δούναβη, αλλά και η κίνηση στο ίδιο το ποτάμι.*

§6. Τα αίτια συρρίκνωσης του ελληνικού στόλου στα 1919:

- *Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος (1914), με τις καταστροφές που προκάλεσε και με τις μεγάλες αλλαγές που επέφερε στην οικονομική και πολιτική λειτουργία των κρατών της Βαλκανικής και του Εύξεινου Πόντου, οδήγησε σε υποδιπλασιασμό (σε σχέση με το 1914) του ελληνικού εμπορικού στόλου.*

3. Η διανομή των εθνικών κτημάτων

§1. Οι «εθνικές γαίες»:

- *Ήταν οι ακίνητες, οι κτηματικές ιδιοκτησίες των Οθωμανών στις περιοχές που πέρασαν υπό τον έλεγχο του ελληνικού κράτους («επαναστατικό δικαίω»).*
- *Η γη αυτή ανήκε είτε στο οθωμανικό δημόσιο είτε σε ευαγή μουσουλμανικά ιδρύματα είτε σε ιδιώτες ως ιδιοκτησία ή ως δικαίωμα νομής (εκμετάλλευσης).*

§2. Οι προτεινόμενοι τρόποι αξιοποίησης των εθνικών κτημάτων κατά τη διάρκεια της επανάστασης:

- *Να υποθηκευτούν για τη σύναψη δανείων.*
- *Να εκποιηθούν για την εξασφάλιση εσόδων (π.χ. εγγύηση για την ίδρυση εθνικής χρηματιστικής τράπεζας, κάλυψη για την έκδοση χαρτονομίσματος, διανομή στους ακτήμονες).*

Η έκταση των γαιών αυτών υπολογίζεται κατά προσέγγιση σε 4.000.000 έως 5.000.000 στρέμματα.

§3-4. Η διανομή των εθνικών γαιών αποτελούσε σύνθετο πρόβλημα:

- *Πολλοί από τους καλλιεργητές των χωραφιών είχαν δικαιώματα εκμετάλλευσης της γης από τα προεπαναστατικά χρόνια. Καλλιεργούσαν τα χωράφια και απέδιδαν ένα ποσοστό (15%) στον κατ' όνομα ιδιοκτήτη, καθώς και τον αγροτικό φόρο, τη δεκάτη (10% από το ακαθάριστο γεωργικό εισόδημα).*
- *Είχαν ισχυρά δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στη γη και ήταν δύσκολο για το κράτος να τους ζητήσει να την εξαγοράσουν σε ακριβή τιμή.*
- *Επιπλέον, η εξαγορά προϋπέθετε και ξεκάθαρους τίτλους ιδιοκτησίας, πράγμα που ήταν ανύπαρκτο στον οθωμανικό χώρο, όπου υπήρχαν συνήθως επάλληλα δικαιώματα επί της γης.*
- *Ένα σημαντικό τμήμα των εθνικών γαιών στη Ρούμελη και την Εύβοια – περιοχές που δεν ήταν στον έλεγχο των επαναστατών στο τέλος του πολέμου – πέρασε κατευθείαν στα χέρια ιδιωτών με απευθείας εξαγορά από τους Οθωμανούς ιδιοκτήτες τους, σε χαμηλή μάλιστα τιμή, στερώντας το κράτος από την ευκαιρία της διαμεσολάβησης και της αποκόμισης προσόδων.*
- *Ήταν επίσης συχνές οι καταπατήσεις, ιδιαίτερα σε εποχές ταραχών και κρίσης, οι οποίες ήταν δύσκολο να αποδειχθούν σε εδάφη με αμφισβητούμενα πιστοποιητικά ιδιοκτησίας.*
- *Τέλος, το οθωμανικό δίκαιο για την έγγεια ιδιοκτησία διέφερε από το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, που υιοθέτησε το ελληνικό κράτος, γι' αυτό και κατά την*

προσαρμογή των πραγματικών δεδομένων στη μεταβολή αυτή υπήρχαν μεγάλα περιθώρια ατασθαλιών.

§5. Οι τάσεις οδηγούσαν στον **πολυτεμαχισμό των εθνικών γαιών** σε μικρές ή μεσαίες ιδιοκτησίες. **Αιτίες:**

- Υπήρχε *έλλειψη* μεγάλων κεφαλαίων.
- Υπήρχε τάση απόκτησης ακίνητης περιουσίας στις πόλεις, ιδιαίτερα στην Αθήνα.
- Η απόκτηση μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας *δεν ήταν στις προθέσεις των πλουσίων.*
- Η δημιουργία μικρών ιδιοκτησιών, εύθραυστων στις κρίσεις, έκθετων στις διαθέσεις της αγοράς και στις φορολογικές πιέσεις, *στήριξε ένα σύστημα πολιτικής προστασίας από τους τοπικούς πολιτευτές (ο ρόλος τους ήταν ανάλογος με εκείνον των προεστών κατά την προεπαναστατική περίοδο).*

§6-7. Οι **στόχοι** των νομοθετικών ρυθμίσεων τον 1870 – 1871 για την **επίλυση του προβλήματος των εθνικών γαιών:**

- Κύριος στόχος ήταν **να εξασφαλιστούν οι ακτήμονες χωρικοί**, με την παροχή της απαραίτητης για την επιβίωσή τους γης.
- Γινόταν ταυτόχρονα προσπάθεια **να εξασφαλίσει το κράτος μέσα από τη διαδικασία της εκποίησης τα μεγαλύτερα δυνατά έσοδα**, που θα έδιναν μια ανάσα στο διαρκές δημοσιονομικό αδιέξοδο.

Οι στόχοι ήταν *αντιφατικοί* και στην πραγματικότητα μόνο ο πρώτος επιτεύχθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό: απ' το 1870 ως το 1911 διανεμήθηκαν 2.650.000 στρέμματα με 370.000 παραχωρητήρια. Επρόκειτο για μια σημαντική διανομή καλλιεργήσιμων γαιών, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τα 600.000 στρέμματα που είχαν διανεμηθεί από το 1833 ως το 1870. Ωστόσο, μόνο το 50% περίπου του αντίτιμου των παραχωρούμενων γαιών πληρώθηκε τελικά στο κράτος από τους αγοραστές της εθνικής αυτής ιδιοκτησίας.

4. Η εκμετάλλευση των ορυχείων

§1. Οι **δραστηριότητες εκμετάλλευσης του υπεδάφους** αρχικά κατά το 19^ο αι.:

- Αποσκοπούσαν σε **εξαγωγές** (το βάρος έπεσε σε μεταλλευτικά προϊόντα που τα ισχυρά βιομηχανικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης χρησιμοποιούσαν ως πρώτες ύλες στη μεταλλουργία τους).
- Είχαν ως σκοπό να εξυπηρετήσουν τις **περιορισμένες τοπικές ανάγκες** (τον πρώτο λόγο είχαν οι δραστηριότητες των λατομείων και η παραγωγή οικοδομικών υλικών).

§2. Η **ραγδαία εξέλιξη** στην εκμετάλλευση των ορυχείων μετά τα μέσα του 19^{ου} αι. **Αιτίες:**

- Η ικανοποιητική **ποικιλία κοιτασμάτων** – έστω και σε μικρή ποσότητα – που διέθετε η περιορισμένη εδαφικά Ελλάδα.
- Η **ενθάρρυνση της μεθοδικής τους αξιοποίησης** από την κυβέρνηση στις αρχές της δεκαετίας του 1860 με νομοθεσία που προέβλεπε την με ευνοϊκούς όρους «**εκχώρηση**» μεταλλευτικών δικαιωμάτων.
- Η **αύξηση ενδιαφέροντος για μεταλλευτικά και οικοδομικά υλικά** εξαιτίας διάφορων συγκυριών, όπως τα έργα για τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ.

§3-5. **Περιοχές μεταλλευτικής δραστηριότητας** κατά το 19^ο αι.:

- Το **Λαύριο:** στα 1866 άρχισε εκεί τις εργασίες της μια γαλλο-ιταλική εταιρεία (Σερπιέρι – Ρου) με στόχο την εξαγωγή μεταλλεύματος όχι μόνο από τα υπόγεια κοιτάσματα, αλλά και από τις «**σκωρίες**», τα υλικά δηλαδή που είχαν συσσωρευτεί εκεί στη διάρκεια των αιώνων εκμετάλλευσης των ορυχείων κατά την αρχαιότητα. Η εξαγωγή **αργύρου** και **μολύβδου** γνώρισε σημαντική άνθηση.
- Η **Μήλος** (θειάφι).
- Η **Νάξος** (σμύριδα).

- Η **Θήρα** (θηραϊκή γη: χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό σε μεγάλα έργα, π.χ. για τη διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ).
- Η οικοδομική ανάπτυξη που εμφανίστηκε μετά τη δεκαετία του 1870 έφερε στο προσκήνιο καινούρια υλικά, όπως το **μάρμαρο**, του οποίου η αξιοποίηση πήρε σημαντικές διαστάσεις κατά τα τέλη του 19^{ου} αι.
Σ' αυτή την κατηγορία οικονομικής δραστηριότητας μπορούμε να εντάξουμε και τις **αλυκές**, πηγή σημαντικών δημοσίων εσόδων κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι.

5. Η δημιουργία τραπεζικού συστήματος

§1. Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους **το θέμα της δημιουργίας κεντρικής τράπεζας αλλά και σύγχρονου τραπεζικού συστήματος** αποτέλεσε κεντρικό σημείο των κυβερνητικών σχεδιασμών, γιατί:

- Εξυπηρετούσε τις **κυβερνητικές ανάγκες**.
- Εξυπηρετούσε τη **διαχείριση του κρατικού δανεισμού**.
- Εξυπηρετούσε την **έκδοση χαρτονομίσματος**.
- Θα **έδινε λύση στο χρόνιο πρόβλημα των πιστωτικών αναγκών της οικονομίας** (οι διάφορες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα κεφάλαια με όρους οργανωμένης αγοράς και όχι τοκογλυφίας).

§2. Η **κατάσταση των πιστωτικού συστήματος** στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας:

- Βρισκόταν σε **πρωτόγονη κατάσταση**.
- Ήταν **συνδεδεμένο με το εμπόριο αγροτικών προϊόντων** και ιδιαίτερα με τις εξαγωγές της σταφίδας.
- Οι έμποροι λειτουργούσαν και **ως πιστωτές με τοκογλυφικές προδιαγραφές και όρους**.
- Ο δανεισμός κατευθυνόταν κυρίως **προς τους παραγωγούς** και δημιουργούσε προϋποθέσεις εκμετάλλευσης (τρόπος προαγοράς της επικείμενης παραγωγής με δυσμενείς όρους για τον παραγωγό).
- Άλλοι κλάδοι της παραγωγής **δεν είχαν τις απαραίτητες για την ανάπτυξή τους πιστώσεις**, με αποτέλεσμα να αποθαρρύνονται οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες.

Οι **συνέπειες** από την έλλειψη σύγχρονου πιστωτικού συστήματος: **α)** υπονόμει τον επιχειρηματικό δανεισμό, **β)** περιορίζει ασφυκτικά τις επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, **γ)** αποθάρρυνε τα ελληνικά κεφάλαια του εξωτερικού. Οι προσπάθειες για την άρση αυτών των εμποδίων υπήρξαν έντονες και δεν απέβλεπαν τόσο στην εξάλειψη της τοκογλυφίας, όσο στην παράλληλη δημιουργία ενός πιο σύγχρονου πιστωτικού συστήματος, ικανού να εξυπηρετεί τα συμφέροντα ειδικών κοινωνικών ομάδων.

§3-4. Η **ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας** το 1841 και η **εξάπλωσή** της:

- Τα **κεφάλαια** για την ίδρυσή της: **α)** προήλθαν κυρίως από το εξωτερικό, **β)** έντονη ήταν όμως και η παρουσία κρατικών παραγόντων στις ιδρυτικές διαδικασίες.
- Οι **κύριοι μέτοχοι** της Εθνικής Τράπεζας: **α)** Ο κεφαλαιούχος **Εϋνάρδος**, **β)** το ελληνικό κράτος (20% του αρχικού κεφαλαίου), **γ)** Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες της διασποράς, **δ)** ξένες προσωπικότητες από το χώρο της οικονομίας αλλά και της πολιτικής.
- Στις επόμενες διευρύνσεις κεφαλαίου της Εθνικής Τράπεζας μετείχαν κεφαλαιούχοι, έμποροι κυρίως, του ελληνικού χώρου (**Σκουζές, Ράλλης κ.λ.π.**).
- Η κύρια πηγή εσόδων της Εθνικής Τράπεζας: το **εκδοτικό δικαίωμα**, η δυνατότητα να **τυπώνει τραπεζογραμμάτια, χαρτονομίσματα** δηλαδή, για λογαριασμό του ελληνικού κράτους, το οποίο ενίσχυε ή και επέβαλλε την κυκλοφορία τους.
- Σταδιακά, οι εργασίες της Τράπεζας **εξαπλώθηκαν** από την Αθήνα στις κύριες επαρχιακές πόλεις (**Ερμούπολη 1845, Πάτρα 1846 κ.λ.π.**), με αποτέλεσμα να αντιμετωπίσει τις αρνητικές επιρροές του τοκογλυφικού συστήματος στις περιοχές αυτές.

- Η Εθνική Τράπεζα κέρδισε την εμπιστοσύνη της ελληνικής κοινωνίας, γεγονός που είχε ως συνέπεια τις διαδοχικές διευρύνσεις του μετοχικού της κεφαλαίου.

§5. Μετά το 1860 ίδρυση κι άλλων τραπεζικών και ασφαλιστικών ιδρυμάτων στη χώρα:

- Η Ιονική Τράπεζα (ιδρύθηκε το 1839 στα υπό αγγλική κατοχή τότε Ιόνια νησιά).
- Η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας.
- Η Γενική Πιστωτική Τράπεζα.
- Η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως.

6. Η βιομηχανία

§1. Η εμφάνιση και η ανάπτυξη της βιομηχανίας στον ελληνικό χώρο κατά το 19^ο αι. παρουσίασε **ελάχιστα κοινά σημεία** με όσα συνέβαιναν στο πεδίο αυτό στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης:

- Στο μικρό ελληνικό κράτος η ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν διαρκώς παρούσα στις συζητήσεις, συνήθως όμως ως σχέδιο ή πρόθεση και πολύ σπάνια ως εφαρμογή.
- Η απουσία των απαραίτητων προϋποθέσεων για την ανάπτυξη της βιομηχανίας οδηγούσε τις όποιες καλές προθέσεις σε αδιέξοδο.

§2. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των πρώτων μονάδων παραγωγής που θα μπορούσαν να θεωρηθούν βιομηχανικές:

- Αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση τοπικών αναγκών που σχετίζονταν με την επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων.
- Επρόκειτο για εξέλιξη των παραδοσιακών αλευρόμυλων, των ελαιοτριβείων, των βυρσοδεψείων και των κλωστηρίων.
- Δεν αποτέλεσαν αφετηρία για τη δημιουργία πιο σύνθετων βιομηχανικών συγκροτημάτων, αλλά παρέμειναν στάσιμες και περιορισμένες ως προς τα οικονομικά τους μεγέθη. Ο δισταγμός αυτός οφείλονταν: **α)** στη μικρή έκταση της εγχώριας αγοράς, **β)** στην πίεση των εισαγομένων προϊόντων και **γ)** στην έλλειψη πολυαριθμού, ειδικευμένου και φθηνού εργατικού δυναμικού.

§3. Η πρώτη προσπάθεια ανάπτυξης της βιομηχανίας στην Ελλάδα κατά τα τέλη του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου} αι.:

- Γύρω στο 1870 υπήρξε ένα κύμα ίδρυσης βιομηχανικών επιχειρήσεων, περισσότερων από εκατό.
- Ταυτόχρονα παρατηρήθηκε και μια τάση αύξησης του δυναμικού των ήδη υπαρχόντων μονάδων.
- Σύντομα η απόπειρα αυτή έχασε τη δυναμική της και οι σχετικές δραστηριότητες επέστρεψαν στην ύφεση και στη στασιμότητα.
- Στα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αι. και στα πρώτα του 20^{ου} αι. δημιουργήθηκε ένα βιομηχανικό δυναμικό σχετικά σταθερό, πολυδιάστατο, με τάσεις ανάπτυξης της βαριάς βιομηχανίας, της μεταλλουργίας, της ναυπηγικής, και της τσιμεντοβιομηχανίας.

§4. Τα βασικά προβλήματα της ελληνικής βιομηχανίας κατά τον 19^ο αι.:

- Έλλειψη κεφαλαίων.
- Διασπορά υπαρχόντων κεφαλαίων σε πλήθος δραστηριότητες.
- Ασφυκτικά περιορισμένη βάση (εδαφικά και πληθυσμιακά) οικονομικής εξάπλωσης.
- Έλλειψη πρώτων υλών.
- Χρόνια έλλειψη εργατικών χεριών.
- Έλλειψη παιδείας, γενικής και τεχνικής (η ελλιπής κατάρτιση περιορίζε τη δυνατότητα εφαρμογής καινοτομιών και τη συνεπακόλουθη τεχνολογική εξέλιξη).

§5. Τα βασικά **προβλήματα** της ελληνικής βιομηχανίας **κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι.:**

- Μετά το 1912 – 1913 η **ενσωμάτωση μεγάλων εκτάσεων και πληθυσμών** άλλαξε κάπως δεδομένα.
- Ωστόσο, οι **χρόνιες αδυναμίες** εξακολουθούσαν να εμποδίζουν την ανάπτυξη της βιομηχανίας.
- Έτσι, η ελληνική βιομηχανία ήταν **αδύναμη να αντέξει τον εξωτερικό ανταγωνισμό**, με αποτέλεσμα να μένει **προσηλωμένη σε δευτερεύουσες δραστηριότητες** και να στηρίζεται στην **παρέμβαση του κράτους** (λήψη δασμολογικών ή άλλων ενισχυτικών μέτρων).

7. Τα δημόσια έργα

§1. Η κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι **υποδομές του ελληνικού κράτους** το 1830:

- Το ελληνικό κράτος, το 1830, διέθετε **πρωτόγονες υποδομές**. Γέφυρες, αμαξιτοί δρόμοι, λιμάνια, υδραγωγεία, δημόσια κτίρια είτε **απουσίαζαν εντελώς** είτε βρίσκονταν σε **άθλια κατάσταση**.
- Οι **καλές προθέσεις** της διοίκησης προσέκρουαν στις **αντίξοες συνθήκες** που επικρατούσαν, και κυρίως στην **αδυναμία εξεύρεσης των απαραίτητων οικονομικών πόρων**, δεδομένου ότι το ελληνικό κράτος ξεκινούσε μ' ένα βαρύ δημοσιονομικό φορτίο, την αποπλήρωση των εξωτερικών δανείων που είχαν συναφθεί και κατά τη διάρκεια του Αγώνα αλλά και αργότερα κατά την περίοδο της κρατικής του συγκρότησης.

§2. Η **κρατική δραστηριότητα** για την εκτέλεση δημόσιων έργων μέχρι τη δεκαετία του 1870:

- Σχετικά με τις **χερσαίες συγκοινωνίες** αλλά και με τα περισσότερα από τα δημόσια έργα υπήρχε **έλλειψη ιδιωτικού ενδιαφέροντος**, καθώς αυτού του είδους οι επενδύσεις δεν ήταν **κερδοφόρες**.
- Έτσι, το κράτος, είτε απευθείας είτε μέσω των δήμων, **προσπάθησε να αναπτύξει τις χερσαίες συγκοινωνίες και να εκτελέσει τα δημόσια έργα**. Η δραστηριότητά του όμως ήταν **υποτονική** (τουλάχιστον μέχρι το 1870), γιατί: **α)** έλειπαν τα χρήματα και **β)** ακολουθήθηκαν μέθοδοι που δεν ήταν δημοφιλείς (αγγαρείες).

§3. Οι **παράγοντες που ώθησαν την κατασκευή δρόμων** προς το τέλος του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου} αι.:

- Η **οικονομική ανάπτυξη**.
- Οι **ταχύτεροι ρυθμοί αστικοποίησης** ή μετακίνησης των πληθυσμών.
- Η δημιουργία των **κεντρικών σιδηροδρομικών αξόνων**.
- Η ανάπτυξη του **εσωτερικού εμπορίου**.
- **Ανασταλτικοί παράγοντες** για την κατασκευή δρόμων ήταν: **α)** το μεγάλο κόστος κατασκευής, **β)** ο «**ανταγωνισμός**» των θαλάσσιων μεταφορών που κυριαρχούσαν στις μεταφορές κοντά στα παράλια.

§4-5. Άλλα **σημαντικά δημόσια έργα** στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αι.:

- Δημιουργία και **εξάπλωση σιδηροδρομικού δικτύου**.
- Προσπάθεια **αποξήρανσης μεγάλων εκτάσεων** που κατακλύζονταν από νερά λιμνών και ελών. Έγιναν πλήθος αποστραγγιστικά έργα με σημαντικότερο την **αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας** στη Βοιωτία.
- Διάνοιξη της **διώρυγας της Κορίνθου**. Το έργο ξεκίνησε το 1881 από μια γαλλική τεχνική εταιρεία. Ολοκληρώθηκε στα 1893, βελτιώνοντας τους όρους της ναυσιπλοΐας, καθώς έκανε περιττό τον περίπλοο της Πελοποννήσου και προπαντός των δύσκολων νότιων ακρωτηρίων της.
- Διάνοιξη του **πορθμού του Ευρίπου**.

- Κατασκευή φάρων στις ακτές.

8. Το δίκτυο των σιδηροδρόμων

§1. Το δίκτυο των σιδηροδρόμων στα ανεπτυγμένα κράτη του 19^{ου} αι.:

- Η πιο χαρακτηριστική αλλαγή που έφερε η βιομηχανική επανάσταση στα κράτη του 19^{ου} αι. ήταν η εμφάνιση, η εξάπλωση, και τελικά η **κυριαρχία του σιδηροδρόμου στις χερσαίες μεταφορές**.
- Το σιδηροδρομικό δίκτυο έλυνε το πρόβλημα της μεταφοράς μεγάλου όγκου προϊόντων με μικρό κόστος σε αποστάσεις που είχαν να κάνουν με κράτη και ηπείρους. Η βιομηχανική επανάσταση, η αύξηση της παραγωγής και η δημιουργία μεγάλων πόλεων στηρίχτηκαν ουσιαστικά στην ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου, το οποίο εξασφάλιζε την παρουσία τροφίμων στις πόλεις και τροφοδοτούσε τα εργοστάσια με πρώτες ύλες και την αγορά με προϊόντα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να γίνει ο σιδηρόδρομος το **σύμβολο των νέων καιρών** και το συνώνυμο της ανάπτυξης κατά το 19^ο αι.

§2. Οι δυσκολίες που συνάντησε η κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου στην Ελλάδα:

- Η κατασκευή της σιδηροδρομικής υποδομής ήταν ιδιαίτερα **πολύξοδη** υπόθεση και απαιτούσε κεφάλαια που το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να εξοικονομήσει.
- Η προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, επιχειρήσεων ή πιστωτικών ιδρυμάτων, προϋπέθετε ότι το προς κατασκευή δίκτυο **θα ήταν αποδοτικό**, θα εξασφάλιζε δηλαδή τη μεταφορά πρώτων υλών, ζωτικών για τη βιομηχανία, και καταναλωτικών αγαθών, που οι τοπικές αγορές θα ήταν σε θέση να απορροφήσουν. Στην Ελλάδα όμως δεν υπήρχε ούτε το ένα ούτε το άλλο, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον από ξένους ή ομογενείς επενδυτές.
- Η **γειννίαση της θάλασσας**, στις περισσότερες περιοχές της χώρας, δεν βοηθούσε τα πράγματα, καθώς οι θαλάσσιες μεταφορές περιόριζαν την αποδοτικότητα του σιδηροδρομικού δικτύου,

§3. Οι παράγοντες που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την υλοποίηση των σχεδίων κατασκευής του σιδηροδρομικού δικτύου:

- Μέχρι τη δεκαετία του 1880 η μόνη σιδηροδρομική γραμμή που είχε κατασκευαστεί στην Ελλάδα, ήταν αυτή που συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά (9 χλμ. μήκος) και χρειάστηκε δώδεκα χρόνια και πολλές περιπέτειες για να κατασκευαστεί.
- Οι γενικότερες αλλαγές προσοδευτικά μετέβαλαν τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας ως το 1881.
- Την ίδια περίπου εποχή προχωρούσε γύρω από τη χώρα η κατασκευή μεγάλων συγκοινωνιακών αξόνων: της σιδηροδρομικής γραμμής από την Κεντρική Ευρώπη στην Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία και την Ανατολή ως την Ινδία. Η Ευρώπη συνδεόταν με την Ανατολή και ατμοπλοϊκά από το Πρίντεζι της Ιταλίας προς το Σουέζ και τον Ινδικό Ωκεανό. Οι ελληνικές κυβερνήσεις (με πρωθυπουργό τον Τρικούπη, κυρίως) έκριναν ότι οι ελληνικές συγκοινωνιακές υποδομές έπρεπε ταχύτατα να προωθηθούν, ώστε να συνδεθεί η χώρα με τους διεθνείς άξονες.

§4. Η ολοκλήρωση του σιδηροδρομικού δικτύου της Ελλάδας:

- Το σιδηροδρομικό δίκτυο της Ελλάδας ολοκληρώθηκε σε 3 περίπου δεκαετίες, από το 1880 και μετά.
- Μεγάλη ώθηση δόθηκε στις πρώτες πρωθυπουργίες του Χαρίλαου Τρικούπη (1882 – 1892), οπότε και κατασκευάστηκαν και **900** χιλιόμετρα σιδηροδρομικής γραμμής.
- Τα οικονομικά προβλήματα όμως που αντιμετώπισε το ελληνικό κράτος επιβράδυναν την κατασκευή του έργου στη δεκαετία του 1890 και γι' αυτό το δίκτυο ολοκληρώθηκε μόλις το 1909.

- Το μεγαλύτερο τμήμα του δικτύου ήταν *μετρικό*, δηλαδή με γραμμές πλάτους ενός μόνο μέτρου, τη στιγμή που οι διεθνείς προδιαγραφές είχαν σταθεροποιηθεί στις γραμμές πλάτους 1,56 μέτρων. Αυτό δείχνει ότι το δίκτυο είχε σχεδιαστεί για να εξυπηρετεί τοπικές κυρίως ανάγκες, χωρίς φιλοδοξίες να αποτελέσει τμήμα του διεθνούς δικτύου.

§5. Η χρηματοδότηση της κατασκευής του σιδηροδρομικού δικτύου κατά την περίοδο 1880-1909:

- Το κράτος ανέλαβε το μεγαλύτερο κόστος του έργου και επωμίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του δανεισμού, που έγινε κυρίως από ξένα πιστωτικά ιδρύματα.
- Οι ιδιώτες συμμετείχαν με μικρότερο ποσοστό (περίπου 30%).
- Από την αρχή της λειτουργίας του το σιδηροδρομικό δίκτυο παρουσίαζε σοβαρή υστέρηση στα έσοδά του σε σχέση με τους αισιόδοξους υπολογισμούς που οδήγησαν στη δημιουργία του, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή των περαιτέρω επενδύσεων.

§6. Η σημασία της κατασκευής του σιδηροδρομικού δικτύου:

- Αποτέλεσε αξιόπιστο χερσαίο συγκοινωνιακό δίκτυο.
- Πρόσφερε πολλές υπηρεσίες στον καιρό των πολέμων, αφού επέτρεψε τη γρήγορη επιστράτευση και τον εφοδιασμό του ελληνικού στρατού.
- Ωστόσο, δεν κατόρθωσε να φέρει την ανάπτυξη και την εκβιομηχάνιση στις περιοχές όπου έφτασε, και να εκπληρώσει τις αναπτυξιακές προσδοκίες που στηρίχθηκαν πάνω του. Κάτι τέτοιο όμως απαιτούσε ριζοσπαστική αλλαγή των οικονομικών δομών, που φυσικά μόνο του ένα συγκοινωνιακό μέσο είναι δύσκολο να προκαλέσει.

9. Τα εθνικά δάνεια

§1. Τα δάνεια της Ελλάδας μέχρι το 1832:

- Το ελληνικό κράτος ήταν φυσικό να συνάψει δάνεια από το εξωτερικό τόσο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης (1824 – 1825) όσο και μετά την άφιξη των Βαυαρών το 1832, διότι ξεκινούσε από το μηδέν, χωρίς να έχει κληρονομήσει από το προηγούμενο καθεστώς ένα οργανωμένο δημοσιονομικό σύστημα.
- Η Οθωμική κυβέρνηση αρνήθηκε την αποπληρωμή των επαναστατικών δανείων, γεγονός που απομόνωσε τη χώρα από τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές ως το 1861.

§2. Τα αίτια του νέου εξωτερικού δανεισμού από τη δεκαετία του 1860 και μετά:

- Η αλλαγή των ρυθμών ανάπτυξης από τη δεκαετία του 1860 και μετά οδήγησε αναγκαστικά σε νέο δανεισμό.
- Οι περιορισμένοι πόροι της χώρας σε συνδυασμό με τα έκτακτα έξοδα που επέβαλαν οι διαρκείς εθνικές κρίσεις.
- Η αδυναμία εξοικονόμησης κεφαλαίων για δημόσιες επενδύσεις.

§3. Η αξιοποίηση των δανείων:

- Το μεγαλύτερο μέρος των δανείων αυτών χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη των τρεχόντων ελλειμμάτων των εθνικών προϋπολογισμών.
- Χρησιμοποιήθηκαν επίσης για την κάλυψη των δαπανών των στρατιωτικών κινητοποιήσεων (του 1877 – 1880 και του 1885 – 1886) και των εξοπλισμών (26.000.000 χρησιμοποιήθηκαν για τη ναυπήγηση τριών θωρηκτών το 1889).
- Μεγάλα ποσά διατέθηκαν για την αποπληρωμή παλαιότερων δανείων.
- Μικρό μέρος απέμενε για παραγωγικές επενδύσεις και δημόσια έργα.

10. Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

§1. Η οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα κατά το 1893:

- Το **1893** η Ελλάδα βρέθηκε σε αδυναμία να εξυπηρετήσει τα τοκοχρεολύσια των εξωτερικών της δανείων.
- Ζήτησε επαναδιαπραγμάτευση του δημόσιου χρέους της.
- Η «**πτώχευση**» στην Ελλάδα της εποχής εκείνης είχε μεγάλο πολιτικό κόστος.
- Οι διαπραγματεύσεις με τις πιστώτριες χώρες συνεχίστηκαν μέχρι τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η ήττα του ελληνικού στρατού και η υποχρέωση της Ελλάδας να καταβάλει *υπέρογκες πολεμικές αποζημιώσεις* στην Οθωμανική αυτοκρατορία έθεσαν το ζήτημα σε νέες βάσεις.

§2. Η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ):

- Τα οικονομικά του ελληνικού κράτους οδηγήθηκαν σε καθεστώς *Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου* (ΔΟΕ). Εκπρόσωποι *έξι δυνάμεων* (Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία, Γερμανία, Ρωσία, Ιταλία) ανέλαβαν τη διαχείριση βασικών κρατικών εσόδων (*έσοδα μονοπωλίου αλατιού, φωτιστικού πετρελαίου, σπύρων, παιγνιόχαρτων, χαρτιού, σιγαρέτων, τα έσοδα από την εξόρυξη της σμύριδας της Νάξου, το φόρο καπνού, τα λιμενικά δικαιώματα του Πειραιά, το φόρο χαρτοσήμου κ.λ.π.*), συνολικού ύψους 28.000.000 – 30.000.0000 δραχμών.

§3. Ο στόχος του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου:

- Στόχος της υποχρεωτικής διαχείρισης ήταν η *εκπλήρωση των υποχρεώσεων της χώρας προς την Οθωμανική αυτοκρατορία, δηλαδή η καταβολή της πολεμικής αποζημίωσης ύψους 92.000.000 δραχμών και η εξυπηρέτηση των άλλων δανείων.*

Ο θετικός ρόλος της διεθνούς επιτροπής:

- Αντιμετώπισε τις *τρέχουσες ανάγκες* με ένα μεγάλο δάνειο, που χορηγήθηκε με την εγγύηση των Δυνάμεων.
- Επιδόθηκε στο βασικό της ρόλο, δηλαδή την *εξασφάλιση της αποπληρωμής των δανείων.*
- Λειτουργήσε επιπρόσθετα ως *τεχνικό συμβουλευτικό σώμα*, συμβάλλοντας γενικότερα στη *βελτίωση των μεγεθών της ελληνικής οικονομίας.*

§4. Τα θετικά αποτελέσματα του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου:

- Η εγγύηση των δυνάμεων αύξησε την *πιστοληπτική ικανότητα* του κράτους.
- Ο έλεγχος *απάλλαξε* τους δημοσιονομικούς μηχανισμούς από δυσλειτουργίες του παρελθόντος.
- Το **1910** παρά τα προβλήματα στο εξωτερικό ισοζύγιο πληρωμών εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης και παρά το γεγονός ότι η αποπληρωμή των δανείων εξακολουθούσε να απορροφά το ένα τρίτο των εθνικών εσόδων, τα δημόσια οικονομικά μπορούσαν να χαρακτηριστούν *υγιή.*
- Οι προϋπολογισμοί ήταν *ελαφρώς πλεονασματικοί* και οι οικονομικές δυνατότητες του κράτους *σαφώς αυξημένες.*
- Αυτή η θετική εξέλιξη *επέτρεψε τις μεταρρυθμίσεις* των πρώτων κυβερνήσεων του Ελ. Βενιζέλου, την πολεμική προετοιμασία και τη συμμετοχή στους Βαλκανικούς πολέμους, χωρίς τις δραματικές επιπτώσεις στο οικονομικό πεδίο των πολεμικών κινητοποιήσεων του παρελθόντος.

Γ. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20^ο ΑΙΩΝΑ

1. Το αγροτικό ζήτημα

§1. Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ευρώπη από τον 19^ο αι. και εξής:

- Οι ραγδαίες εξελίξεις που γνώρισε ο σύγχρονος κόσμος στον οικονομικό τομέα άσκησαν σοβαρές πιέσεις στον αγροτικό χώρο: με τη **βιομηχανική επανάσταση**, η κυριαρχία του αγροτικού τομέα άρχισε προοδευτικά να υποχωρεί σε ορισμένες περιοχές του κόσμου, οι οποίες συνοπτικά ονομάστηκαν «δυτικός κόσμος».
- Η Ελλάδα, αντίθετα, βάδιζε με ρυθμούς αργούς, «μεσογειακούς», προς την **αγροτική μεταρρύθμιση** (= κατάργηση των μεγάλων ιδιοκτησιών και κατάτμησή τους σε μικρές παραγωγικές μονάδες οικογενειακού χαρακτήρα).

§2. Η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αι.:

- Στον ελληνικό χώρο, το πρόβλημα της έγγειας ιδιοκτησίας δεν γνώρισε τις εντάσεις που παρατηρήθηκαν σε άλλα ευρωπαϊκά ή βαλκανικά κράτη.
- Η προοδευτική διανομή των εθνικών γαιών που προέκυψαν από τον επαναστατικό αγώνα του 1821 – 1828 δημιούργησε πλήθος αγροτών με μικρές ή μεσαίες ιδιοκτησίες.
- Τα λίγα εναπομείναντα «τσιφλίκια» στην Αττική και την Εύβοια δεν προκαλούσαν ιδιαίτερο πρόβλημα.
- Η διεύρυνση του ελληνικού κράτους με τα Επτάνησα (1864), την Άρτα και τη Θεσσαλία (1881) έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της μεγάλης ιδιοκτησίας. Τα «τσιφλίκια» της Θεσσαλίας αγοράστηκαν από πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού, οι οποίοι πέρα από το γεγονός ότι διατήρησαν τον αναχρονιστικό θεσμό των κολίγων, άσκησαν πολιτικές και κοινωνικές πιέσεις για να κερδοσκοπήσουν από την παραγωγή του σιταριού.

§3. Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα μέχρι το 1913 (τέλος Βαλκανικών πολέμων):

- Οι παραπάνω πρακτικές των πλούσιων Ελλήνων του εξωτερικού (που στο μεταξύ αγόρασαν τα «τσιφλίκια» της Θεσσαλίας): **α)** δημιούργησαν εντάσεις, **β)** οδήγησαν στην ψήφιση νόμων το 1907 που επέτρεπαν στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση να απαλλοτριώνει μεγάλες ιδιοκτησίες και να τις διανέμει σε ακτήμονες (→ η εφαρμογή των νόμων αυτών όμως αποδείχθηκε δύσκολη και οι τριβές που προκλήθηκαν οδήγησαν σε συγκρούσεις, με σημαντικότερη αυτή του Κιλελέρ, 1910) αλλά τελικά **γ)** οι εξελίξεις προχώρησαν αργά μέχρι το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (1913): τότε όμως το ζήτημα έγινε πιο περίπλοκο, καθώς στα νέα όρια της χώρας είχαν προστεθεί μουςουλμάνοι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων.

§4-5. Η ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης (κάτω από την πίεση της αποκατάστασης των προσφύγων μετά τη μικρασιατική καταστροφή):

- Το 1917 η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη αποφάσισε την ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης. Ο στόχος ήταν διπλός: **α)** η στήριξη και ο πολλαπλασιασμός των ελληνικών ιδιοκτησιών γης στις νεοαποκτηθείσες περιοχές και **β)** η αποκατάσταση των προσφύγων και η πρόληψη κοινωνικών εντάσεων στον αγροτικό χώρο.
- Με τα νομοθετήματα του 1917 έγινε δυνατή η απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών, σε μια εποχή που η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων βρέθηκε στο επίκεντρο του κρατικού ενδιαφέροντος.
- Μετά από λίγα χρόνια, κάτω από την πίεση του προσφυγικού ζητήματος, η αγροτική μεταρρύθμιση ολοκληρώθηκε και οδήγησε την αγροτική οικονομία της χώρας σε **καθεστώς μικροϊδιοκτησίας**.
- Οι μικροκαλλιεργητές, ωστόσο, δυσκολεύονταν να εμπορευματοποιήσουν την παραγωγή τους και έπεφταν θύματα των εμπορών. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η

κατάσταση προωθήθηκε **α)** η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, **β)** κρατικών οργανισμών παρέμβασης και **γ)** παραγωγικών συνεταιρισμών.

2. Τα πρώτα βήματα του εργατικού κινήματος

§1. Διαφορές – ιδιομορφίες του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα (σε σχέση με γειτονικές ή άλλες ευρωπαϊκές χώρες) από τα τέλη του 19^{ου} αι. μέχρι και τους Βαλκανικούς πολέμους (1913):

- Στο τέλος του 19^{ου} αι. οι σοσιαλιστικές ομάδες και οι εργατικές ομαδοποιήσεις στην Ελλάδα δεν ασκούσαν ιδιαίτερα μεγάλη πολιτική και κοινωνική επιρροή.
- Η απουσία μεγάλων σύγχρονων βιομηχανικών μονάδων οδήγησε στην καθυστέρηση της ανάπτυξης του σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος.
- Στα μεγάλα δημόσια έργα της περιόδου, σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού προερχόταν από το εξωτερικό (στη διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου εργάστηκαν πολλοί Ιταλοί) ή ήταν πρόσκαιρης, βραχύχρονης απασχόλησης.
- Οι πρώτες καθαρά εργατικές εξεγέρσεις (Λαύριο, 1896) εκδηλώθηκαν σε μεταλλευτικές επιχειρήσεις, όπου εργαζόταν πιο σταθερό – μόνιμο εργατικό δυναμικό.
- Στον ιδεολογικό τομέα η επικράτηση της Μεγάλης Ιδέας εμπόδιζε την ανάπτυξη και διάδοση ιδεολογιών με κοινωνικό και ταξικό περιεχόμενο.

§2-3. Παράγοντες που οδήγησαν το εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα σε ταχύτατη ωρίμανση μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (1913):

- **α)** Η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα (1913), μιας πόλης με σημαντικό βιομηχανικό υπόβαθρο και με κοσμοπολίτικο χαρακτήρα: εδώ ιδρύθηκε η **Φεντερασιόν**, η μεγάλη πολυεθνική εργατική οργάνωση της πόλης, που αποτέλεσε σημαντικό δίαυλο για τη διάδοση σοσιαλιστικής και εργατικής ιδεολογίας στη χώρα.
- **β)** Οι πιέσεις που δέχτηκε η ελληνική κοινωνία στη διάρκεια του **Α΄ Παγκοσμίου πολέμου**, **γ)** η εμπλοκή της σε διεθνείς υποθέσεις και **δ)** ο αντίκτυπος της ρωσικής επανάστασης (1917) **οδήγησαν το εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα σε ταχύτατη ωρίμανση:** προς το τέλος του πολέμου ιδρύθηκε η **Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ)** που συμπεριέλαβε κλαδικά και τοπικά σωματεία, και το **Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Ελλάδος (ΣΕΚΕ)** που λίγο αργότερα προσχώρησε στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή και μετονομάστηκε σε **Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος**.

3. Οι οικονομικές συνθήκες κατά την περίοδο 1910 – 1922

§1-2. Η ελληνική οικονομία και οι πολιτικές επιδιώξεις κατά την περίοδο 1910 – 1922:

- Και στον οικονομικό τομέα επικρατούσε την περίοδο 1910 – 1922 ο **βενιζελισμός** (η νέα πολιτική αντίληψη, που εκφράστηκε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο), σύμφωνα με τον οποίο το ελληνικό κράτος είναι **μοχλός έκφρασης και ανάπτυξης του ελληνισμού**. Έπρεπε λοιπόν να επιδιώξει **α)** την ενσωμάτωση του εκτός των ελληνικών συνόρων ελληνισμού και **β)** με ενιαία εθνική και κρατική υπόσταση, να διεκδικήσει μια θέση στο σύγχρονο τότε κόσμο. Αυτό απαιτούσε **α)** θεσμικό εκσυγχρονισμό, ώστε το κράτος να γίνει αποτελεσματικό και αξιόπιστο, και **β)** προσήλωση στην ιδέα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους.
- Στην προσπάθειά του αυτή ο Βενιζέλος συσπείρωσε γύρω του μια δραστήρια αστική τάξη, που πλούτιζε από τις οικονομικές της δραστηριότητες στη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου και είχε και πολιτικές φιλοδοξίες στις περιοχές δραστηριοποίησής της (→ δημιουργία ενός ισχυρού εθνικού κέντρου για την προστασία των συμφερόντων της).
- Για τους λόγους αυτούς αναπτύχθηκε η **Μεγάλη Ιδέα** και αποτέλεσε το βασικό έρεισμα για τη διεκδίκηση της **Μεγάλης Ελλάδας** (των 2 ηπείρων και των 5 θαλασσών).

- Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο αυτή οι προϋπολογισμοί του κράτους ήταν συνήθως **πλεονασματικοί**.

§3. Η αντιμετώπιση της αγροτικής κρίσης κατά το 1910:

- Το 1910 οι **πρόοδοι** της εθνικής οικονομίας ήταν εμφανείς. Η **αγροτική κρίση** αντιμετωπίστηκε με την **υπερπόντια μετανάστευση**, η οποία, κατά την εποχή αυτή, πήρε μεγάλες διαστάσεις. Η μετανάστευση στις ΗΠΑ **α)** όχι μόνο **εκτόνωσε** τις κοινωνικές εντάσεις που δημιούργησε η σταφιδική κρίση, **αλλά β)** πολύ **γρήγορα ενίσχυσε** την οικονομία της υπαίθρου μέσω των πολύ σημαντικών **εμβασμάτων** των μεταναστών.

§4. Τα θετικά αποτελέσματα των Βαλκανικών πολέμων για την Ελλάδα:

- Το κόστος των Βαλκανικών πολέμων ήταν σημαντικό, δεν κλόνησε όμως την εθνική οικονομία, όπως συνέβαινε με τις στρατιωτικές κινητοποιήσεις του 19^{ου} αι.
- Η Ελλάδα βγήκε **ιδιαίτερα κερδισμένη** από τον πόλεμο. Απέκτησε **πλούσιες περιοχές** (Ήπειρο, Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, νησιά του Αιγαίου, Κρήτη) και **εκατομμύρια νέους υπηκόους**.
- Η εδαφική αυτή αύξηση δημιούργησε **νέες οικονομικές προοπτικές**, καθώς τα νεοαποκτηθέντα εδάφη ήταν ως επί το πλείστον **πεδινά και αρδενόμενα**, πράγμα που δημιουργούσε **άριστες προοπτικές** για τη γεωργική παραγωγή.
- Η Ελλάδα έγινε **πια υπολογίσιμη δύναμη** και η εμπιστοσύνη που ενέπνεε στις αγορές χρήματος και πιστώσεων **αυξήθηκε σημαντικά**.

4. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος

§1. Οι **συνθήκες** κάτω από τις οποίες **συμμετείχε η Ελλάδα** στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο:

- Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο έγινε κάτω από **δύσκολες και περίπλοκες συνθήκες**. **Αιτίες:** **α)** η σύγκρουση του παλατιού με τον Βενιζέλο, ο **Διχασμός** όπως ονομάστηκε, **β)** η άσκοπη και δαπανηρή επιστράτευση του 1915, **γ)** η δημιουργία της **κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας** στη Θεσσαλονίκη και η διάσπαση της χώρας σε δύο κράτη, **δ)** ο συμμαχικός αποκλεισμός και οι συγκρούσεις είχαν **μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό κόστος** και υπονόμισαν πολλά από τα κεκτημένα της προηγούμενης περιόδου.
- Όταν με την **επέμβαση των Συμμάχων**, ενοποιήθηκε το 1917 η χώρα υπό τον Βενιζέλο, στάθηκε αδύνατο να επωμιστεί, χωρίς εξωτερική αρωγή, το κόστος συμμετοχής στον πόλεμο.
- Οι Σύμμαχοι προχώρησαν τότε σε έναν **ιδιόμορφο δανεισμό** της χώρας, που θα είχε οδυνηρές συνέπειες στο μέλλον.

§2. Τα **δάνεια των Συμμάχων** προς την Ελλάδα κατά την περίοδο **1917 – 1920**:

- Η **Γαλλία**, η **Μ. Βρετανία** και οι **ΗΠΑ** ενέκριναν καταρχήν **μεγάλα δάνεια** προς την Ελλάδα: **12.000.000 λίρες Αγγλίας**, **300.000.000 γαλλικά φράγκα** και **50.000.000 δολάρια ΗΠΑ**.
- Ο δανεισμός ήταν όμως **θεωρητικός**, καθώς τα ποσά αυτά δεν εκταμιεύτηκαν ούτε δόθηκαν στην Ελλάδα. Θεωρήθηκαν, όμως, κάλυμμα για την **έκδοση πρόσθετου χαρτονομίσματος**, με το οποίο η κυβέρνηση Βενιζέλου θα χρηματοδοτούσε την πολεμική της προσπάθεια. Ένα είδος αποθέματος δηλαδή σε χρυσό και σε συνάλλαγμα, που δεν βρισκόταν όμως υπό τον έλεγχο της χώρας.
- Η Ελλάδα πάντως **χρηματοδότησε** με τον τρόπο αυτό την πολεμική συμμετοχή της **α)** στο μακεδονικό μέτωπο, **β)** στην εκστρατεία στην Ουκρανία και την Κριμαία, και **γ)** στην πρώτη φάση της στρατιωτικής εμπλοκής στη Μικρά Ασία.

§3. Η **νομισματική πολιτική** που **ακολούθησαν τα φιλοβασιλικά κόμματα**, προκειμένου να αντιμετωπίσουν το δημοσιονομικό αδιέξοδο της περιόδου **1920 – 1922**:

- Το Νοέμβριο του 1920 η κυβέρνηση Βενιζέλου έχασε τις εκλογές και την εξουσία ανέλαβαν τα φιλοβασιλικά κόμματα, που έσπευσαν να επαναφέρουν τον ανεπιθύμητο στους Συμμάχους βασιλιά Κωνσταντίνο.
- Οι Σύμμαχοι, σε αντίποινα, έσπευσαν να αποσύρουν την κάλυψη του χαρτονομίσματος και έτσι, ένα σημαντικό τμήμα της νομισματικής κυκλοφορίας βρέθηκε χωρίς αντίκρουσμα.
- Επιπλέον, από το 1918 και μετά, ο κρατικός ισολογισμός έκλεινε με παθητικό, ενώ ταυτόχρονα η παρουσία στη Μικρά Ασία εξελίχθηκε σε σκληρό και δαπανηρό πόλεμο.
- Το Μάρτιο του 1922 τα δημοσιονομικά δεδομένα έφθασαν σε πλήρες αδιέξοδο, το οποίο όμως αντιμετωπίστηκε με έναν απρόσμενο τρόπο: τη «**διχοτόμηση της δραχμής**». Τα χαρτονομίσματα κόπηκαν στη μέση: το αριστερό τμήμα εξακολούθησε να κυκλοφορεί στο 50% της αναγραφόμενης αξίας του, ενώ το δεξιό ανταλλάχθηκε με ομόλογα του Δημοσίου 20ετούς διάρκειας.
- Η επιχείρηση στέφθηκε από επιτυχία, το κράτος απέκτησε 1.200.000 δραχμές και το πείραμα επαναλήφθηκε το 1926.

5. Η οικονομική ζωή κατά την περίοδο 1922 – 1936

§1-2. Οι συνέπειες που είχε για το ελληνικό κράτος η **άφιξη των προσφύγων** μετά την καταστροφή του 1922:

- Με τον ερχομό των προσφύγων *ανατράπηκαν όλες οι ισορροπίες και τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας και το ελληνικό κράτος υποχρεώθηκε σε μια νέα αρχή.*
- Η άφιξη των προσφύγων, πέρα από το ότι αποτελούσε μια πρωτοφανή ανθρωπινή τραγωδία, λειτούργησε *ως καταλύτης στη δυναμική της ελληνικής οικονομίας.* Η ελληνική διοίκηση ήταν αναγκασμένη να ξεπεράσει ταχύτατα τις χρόνιες ανεπάρκειές της προκειμένου να αποφευχθεί μια ολική καταστροφή.

Η **αντίδραση του κρατικού μηχανισμού** στην αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος το 1922:

- Η αντίδραση του κρατικού μηχανισμού (παρά τα προβλήματα, π.χ. η πολιτική αστάθεια, τα μίση του διχασμού κ.τ.λ.) ήταν μάλλον επαρκής σε σχέση με το μέγεθος του προβλήματος.
- Αξιοποίησε με τον καλύτερο τρόπο το μόνο κεφάλαιο που ουσιαστικά διέθετε: τις *μουσουλμανικές περιουσίες που υπολογίζονταν σε πέντε ως δέκα δισεκατομμύρια δραχμές.*
- Ταυτόχρονα, η *εξωτερική βοήθεια* λειτούργησε συμπληρωματικά με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο.

6. Η ελληνική οικονομία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου

§1-2. Τα **θετικά στοιχεία της ελληνικής οικονομίας** κατά την περίοδο **1919 – 1939**:

- Σε αντίθεση με πολλά γειτονικά της κράτη η Ελλάδα *είχε ομογενοποιηθεί εθνικά,* καθώς οι μειονότητες αντιπροσώπευαν πλέον λιγότερο του 7% του συνολικού πληθυσμού.
- Είχε ολοκληρώσει την *αγροτική της μεταρρύθμιση*
- Είχε προωθήσει την *αστικοποίησή της:* το 1/3 του πληθυσμού ζούσε πλέον σε μεγάλα αστικά κέντρα.
- Ταυτόχρονα, κάτω από το βάρος των πιέσεων *είχε βελτιώσει τις υποδομές της και είχε υιοθετήσει αναπτυξιακές πολιτικές.*
- Στα θετικά θα μπορούσε να προστεθεί η *συγκέντρωση των Ελλήνων στα πλαίσια του εθνικού τους κράτους* και η *εξάλειψη του ελληνικού κοσμοπολιτισμού που συχνά υπήρξε αιτία για να αντιμετωπίζεται η Ελλάδα ως δευτερεύον πεδίο ανάπτυξης οικονομικών δραστηριοτήτων.* Η ανάπτυξη της Ελλάδας ενδιέφερε πλέον όλους τους Έλληνες.

- Οι πρόσφυγες είχαν φέρει εξάλλου μαζί τους τις γνώσεις και τον πολιτισμό τους, και μια ισχυρή διάθεση για εργασία, για να ξαναδημιουργήσουν αυτά που έχασαν μέσα στην καταστροφή.

7. Οι μεγάλες επενδύσεις

§1-2. Οι μεγάλες επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα κατά την περίοδο **1919 – 1939** (μετά τον Μικρασιατικό πόλεμο και την έλευση των προσφύγων):

- Το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας ξεπέρασε, με την έλευση των προσφύγων, το 1.000.000. Τη λύση του ζητήματος της ύδρευσης ανέλαβε το 1925 η αμερικανική εταιρεία **ΟΥΛΕΝ**, με την κατασκευή του φράγματος και της τεχνητής λίμνης του Μαραθώνα.
- Την ίδια περίπου εποχή η βρετανική εταιρεία **ΠΑΟΥΕΡ** ανέλαβε την εγκατάσταση μονάδων παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος στην πρωτεύουσα αλλά και την εγκατάσταση ενός σύγχρονου δικτύου αστικών συγκοινωνιών, βασισμένο σε ηλεκτροκίνητα τραμ και λεωφορεία.
- Επενδύσεις έγιναν στο τηλεφωνικό δίκτυο από **γερμανικές εταιρείες**, στους δρόμους και στη διευθέτηση των χειμάρρων.
- Ανάλογες προσπάθειες έγιναν και στις υποδομές της υπόλοιπης χώρας, με εγχειριστικά έργα, τα οποία είχαν ως συνέπεια την αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών.

8. Η Τράπεζα της Ελλάδος

§1. Η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος και τα αποτελέσματα από τη λειτουργία της κατά την περίοδο 1928 – 1932:

- Το 1927, με αφορμή το αίτημα της Ελλάδας στην *Κοινωνία των Εθνών* για παροχή πρόσθετου δανείου, τέθηκε το ζήτημα της δημιουργίας μιας κεντρικής κρατικής τράπεζας, που θα αναλάμβανε: **α)** τη διαχείριση των χρεών, **β)** την έκδοση χαρτονομίσματος και **γ)** την ενιαία εφαρμογή της κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής. Παρά τις αντιδράσεις της Εθνικής Τράπεζας και κάτω από την πίεση των ξένων συμβούλων, το *Μάιο του 1927* ιδρύθηκε η *Τράπεζα της Ελλάδος*, η οποία άρχισε τη λειτουργία της ένα χρόνο αργότερα.
- Πολύ γρήγορα πέτυχε σταθερές ισοτιμίες της δραχμής με τα ξένα νομίσματα, στηρίζοντας την έκδοση χαρτονομίσματος στα αποθέματά της σε χρυσό και συνάλλαγμα και εξασφαλίζοντας τη μετατρεψιμότητα του εθνικού νομίσματος σε χρυσό.
- Η επιτυχία αυτή **α)** οδήγησε τα δημόσια οικονομικά σε περίοδο ευφορίας, **β)** βελτίωσε την πιστοληπτική ικανότητα του κράτους, **γ)** ενίσχυσε την εισροή συναλλάγματος και τις επενδύσεις.
- Προκάλεσε επίσης **δ)** μια ισχυρή δυναμική, που επέτρεψε τις σημαντικές πολιτικές, θεσμικές και οικονομικές πρωτοβουλίες της τελευταίας κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου (1928 – 1932).

9. Η κρίση του 1932

§1-3. Οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1930 στην οικονομία της Ελλάδας:

- Η παγκόσμια οικονομική κρίση έφτασε στην Ελλάδα σε μια περίοδο «ευημερίας»: οι σκοτεινές εποχές της δεκαετίας του 1920 έδειχναν να απομακρύνονται, οι πληγές έκλειναν, η φτώχεια περιοριζόταν, και το ελληνικό κράτος έδειχνε να σχεδιάζει το μέλλον με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία.
- Την άνοιξη του 1932, όμως, η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να αποφύγει την αναστολή της μετατρεψιμότητας του εθνικού νομίσματος, καθώς και την αναστολή εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων.

- Εγκαινιάστηκε μια περίοδος ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού στα οικονομικά ζητήματα, ιδιαίτερα στις εξωτερικές συναλλαγές, και μια πολιτική προστατευτισμού, με σκοπό την αυτάρκεια της χώρας.
- Η Ελλάδα μπήκε με τη σειρά της στο χώρο της κλειστής οικονομίας, όπου οι συναλλαγές καθορίζονταν περισσότερο από γραφειοκρατικές διαδικασίες παρά από ελεύθερες οικονομικές συμφωνίες.
- Στο εξωτερικό εμπόριο κυριάρχησε προοδευτικά η μέθοδος του διακανονισμού «κλήρικ». Οι διεθνείς συναλλαγές δεν γίνονταν δηλαδή με βάση το μετατρέψιμο συνάλλαγμα αλλά με βάση διακρατικές συμφωνίες που κοστολογούσαν τα προς ανταλλαγή προϊόντα και φρόντιζαν να ισοσκελίσουν την αξία των εισαγωγών με την αντίστοιχη των εξαγωγών, στο πλαίσιο ειδικών λογαριασμών.
- Για μια χώρα, όπως η Ελλάδα, όπου οι συναλλαγές με το εξωτερικό ήταν έντονα ελλειμματικές, η διαδικασία αυτή εκτός από αρνητικά στοιχεία είχε και θετικά.

§4. Οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1930 στο πολιτικό πεδίο:

- Τα ισχυρά συγκεντρωτικά κράτη που αναδείχθηκαν μέσα από αυτές τις διαδικασίες, προκαλούσαν την ανάδειξη και την κυριαρχία ολοκληρωτικών κινημάτων και καθεστώτων σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Καθώς προχωρούσε η δεκαετία της κρίσης, η δεκαετία του 1930, ολοένα και περισσότερα κράτη αποκτούσαν δικτατορικά ή φασιστικά καθεστώτα.
- Η Ελλάδα δεν ξέφυγε από το γενικό κανόνα. Στις 4 Αυγούστου 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς, με την ανοχή του παλατιού, προχώρησε στην κατάλυση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος και στην επιβολή δικτατορίας.